

متنی کهن در پزشکی

علی محمد هنر

بی‌شمار پزشکان ایرانی و کتاب‌های آنان را می‌توان در کتبی از قبیل *الفهرست محمدبن اسحاق ندیم* و *تاریخ الحکماء* قفطی و *عیون الانباء فی طبقات الأطباء* ابن ابی اَصْبِیحَه و *مختصرالدول* ابن العبری و *کشف الظنون* کاتب چلبی معروف به حاجی خلیفه و یا کتاب‌هایی از قبیل *تاریخ طب اسلامی* از ادوارد براون و نیز *تاریخ طب ایران* از دکتر محمود نجم‌آبادی یا کهن‌ترین کتاب شناخته شده طَبّی به فارسی، *الأبْنیه عن حقایق الادویه یا روضه‌الانس و منفعة النفس* تألیف ابومنصور موقّق بن علی‌الهروری که نسخه‌ای از آن مورّخ ۴۴۷ قمری به دست ابونصر علی‌بن احمد اسدی طوسی، شاعر معروف نوشته شده است، یافت. متن دیگر از قرن چهارم هجری *دانشنامه میسری* از حکیم میسری است که منظومه‌ای است در پزشکی به فارسی دری و ظاهراً کهن‌ترین کتاب است از نوع خود. متن دیگر به فارسی (فارسی نو) در زمینه پزشکی که متعلق است به قرن چهارم هجری *هدایة المتعلمین فی الطب* است که موضوع اصلی این گفتار است. اما بی‌گمان مهم‌ترین کتاب طَبّی فارسی مربوط به گذشته‌های دور، *ذخیره خوارزمشاهی* است در دوازده مجلد که هر جلد چندباب دارد و هرباب دارای چند فصل است از زین‌الدین سید اسماعیل جرجانی (پزشک نام‌آور قرن ششم هجری) که قریب چهارصد و پنجاه هزار کلمه است.

مؤلف *هدایة المتعلمین فی الطب*، ابوبکر ربیع بن احمد الأخوانی النجاری – شاگرد ابوالقاسم مقانعی شاگرد طاهر بن محمد ابراهیم شاگرد محمد بن زکریا – است. کهن‌ترین نسخه خطی کتاب، نوشته ۴۷۸ قمری، یکی از قدیم‌ترین نسخ خطی تاریخ‌دار شناخته شده است. این نسخه متعلق به کتابخانه بادلیان آکسفورد است و کاتب آن ناشناس.

شناختن این کتاب و پی‌بردن به قدر و ارزش آن را ما از استاد از دست رفته، مجتبی مینوی داریم که در پنجاه و اندسالی پیش از این با نوشتن مقاله‌ای عالمانه در باب این نسخه و محتوای آن، اهل مطالعه را با گنجینه‌ای بیش بها آشنا ساخت.

نسخه بادلیان آکسفورد مورّخ ۴۷۸ قمری دارای ۶۶۱ صفحه به قطع وزیری بزرگ به ابعاد ۲۲×۳۲/۵ سانتی‌متر است که صفحات اول، دوم و نهم آن سرصفحه زینتی دارد و پس از بسمله چنین شروع می‌شود:

«سبّاس مر ایزد را یکی آفریدکارِ زمی و آسمانست و آفریدکار هَرَج اندرین دو میآنست...»

و بدین‌گونه پایان می‌گیرد: «تَمَّ الْکِتَابُ بِعَوْنِ اللَّهِ وَ حُسْنِ تَوْفِیقِهِ عِنْدَ انْسِلَاخِ شَهْرِ رَبِیعِ الْاَوَّلِ مِنْ شَهْرِ سَنَةِ ثَمَانٍ وَ سَعِیْنِ وَ اَرْبَعِ مَایَه وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَ صَلَوَاتُهُ عَلٰی سَیِّدِ الْمُرْسَلِیْنَ مُحَمَّدِ الْمُصْطَفٰی وَ اٰلِهِ الطَّیِّبِیْنَ الطَّاهِرِیْنَ وَ سَلَّمَ تَسْلِیْمًا.»

در آن روزگار و قرن بعد، پادشاهان و رجال بزرگ غالباً به تألیف و

هدایة المتعلمین فی الطب. ابوبکر ربیع بن احمد آخوانی بخاری. به اهتمام ایرج افشار، محمود امید سالار و نادر مطلبی کاشانی. تهران: نشر بهرام، ۱۳۸۷. ۷۴۶ ص.

یکی از پزشکان مشهور انگلیسی – سیریل الگود (Cyril Elgood) – پس از سال‌ها تحقیق و جست‌وجو در مآخذ قدیم و جدید شرقی و غربی در باب تاریخ پزشکی ایرانیان و سرزمین‌های خلافت شرقی، کتابی مستند تألیف کرده در ۶۰۰ صفحه که در ۱۹۵۱ میلادی در کمبریج منتشر گردیده است. (ترجمه فارسی باهر فرقانی، امیرکبیر، ۱۳۵۶) وی پس از این‌که اظهار نظر می‌کند که «در میان ممالک اروپا و آسیا و افریقا هیچ یک به اندازه ایران نظر اهل تحقیق را به خود جلب نکرده»، به نکته‌ای درخور توجه اشاره می‌نماید:

«طَبّ ایران هم مانند ادبیات و نقاشی آن در خارج تأثیر و اهمیتی فراوان داشته، حتی به عقیده من دخالت و نفوذ آن در سایر ممالک از تأثیر ادبیات و نقاشی آن بیشتر و مهم‌تر بوده و مقام آن در تاریخ طَبّ عالم از مقام ادبیات و نقاشی ایران در تاریخ ادبیات و نقاشی عمومی جلیل‌تر است.»

در قرن‌های سوم، چهارم و پنجم هجری، سرزمین‌های اسلامی، خصوصاً ایران مرکز رشد و گسترش علم و فلسفه و حکمت الهی شده بود. از جمله علمی که پیشرفتی بسزا کرده بود، دانش پزشکی بود که از بخت نیک بعضی از کتاب‌های مربوط به آن امروز در دست است و چه بسا رساله‌ها و کتاب‌های پزشکی متعلق به آن دوران که هنوز ناشناخته مانده و در کتابخانه‌ها خاک فرسود شده است.

تاریخ پزشکی در ایران زمین مسابقه‌ای بس طولانی دارد و تا آن جا که از منابع موجود و قرائن تاریخی استنباط می‌شود، پیش از ظهور اسلام، ایران نیز مانند بسیاری از کشورها از طَبّ یونانی استفاده می‌کرده است. با این همه از طَبّ هندی نیز نباید غافل بود که ظاهراً از زمان ساسانی‌ها در ایران رو به پیشرفت گذارده بود. چه، وجود اسامی گیاهان دارویی مانند اَشْنان، بلبله، پلادور، بَنگ، بیشل، قَرَنْفَل، جاویسر، جوزگیا، تاتوره، دارچین، زنجبیل، صندل، فلفل، قَرَنْفَل، کافور، نارگیل، نیلوفر و نیل – همه از اصل هندی – این نظر را ثابت می‌کند.

آن‌گونه که از متن کتاب *دشوارخوان* و پیچیده *دین‌گرت* فهمیده می‌شود، در باب «هوسپازم» از کتاب *اوستا* به طور مشروح در باب پزشکی و پزشکان سخن رفته است. آن‌گونه که از *تاریخ الحکماء* قفطی بر می‌آید، رئیس کلّ پزشکان، «درستاباد» (=درست‌بَد) نامیده می‌شده است.

در دوران اسلامی، خصوصاً در زمان عباسیان، علم طب در بغداد و دیگر شهرهای مسلمان‌نشین رونق کامل داشته است. اسامی

تصنیف و ترجمه کتاب‌های علمی و تاریخی علاقه‌مند بودند و به صاحبان چنین آثاری صله می‌دادند. داستان جمع‌آوری شاهنامه ابومنصوری به امر ابومنصور محمدبن عبدالرزاق و زحمات و مخارجی که وی در این راه تحمل کرد و دستور امیر نصرین احمد درباره ترجمه کلیل و دمنه و اقدام منصور بن نوح به ترجمه تفسیر و تاریخ طبری مؤید این سخن است. با این همه، اخوینی که در آن روزگاران می‌زیست، به سبب داشتن پشتوانه علمی و تجربی قوی و نیز شخصیت مستقل، رسم زمانه را ناپود می‌انگارد و برخلاف رسم اهل قلم در آن دوران که کتاب‌ها را به نام زورمندان و فرمانروایان می‌نوشتند یا پس از نگارش بدانان هدیه می‌کردند، کتابش را به خواهرش فرزندش و به نام او نوشته است:

«اکنون تو کی فرزند منی، اندرخواستی از من کتابی بیاب یحشکی، سبک و آسان، تا ترا خاضه از من یادگار بوذ و دیگر مردمان را فایده بوذ. اجابت کردم ترا بدین و یاری خواهم از خدای عزّ و جلّ بتمام کردن این غرض.»

تاریخ تألیف کتاب و درگذشت اخوینی

به درستی معلوم نیست که ابوبکر اخوینی کتاب خود را در چه سالی تألیف کرده است. استاد مینوی تاریخ تقریبی تألیف کتاب را چند سالی پیش از درگذشت اخوینی دانسته است که احتمالاً در حدود سال ۳۷۳ قمری اتفاق افتاده. یعنی تألیف هدایة المتعلمین همزمان با منظوم ساختن دانشنامه میسری بوده است. یکی از جهات اهمیت تاریخ تألیف کتاب آن است که نشان می‌دهد زبان فارسی در آن روزگاران به آن حدّ از عمق و توانایی و پختگی رسیده بوده است که با آن کتاب پزشکی می‌نوشتند. از دیگر سو امروزه ارزش و اهمیت این کتاب و نظایر آن فقط از نظرگاه تاریخ پزشکی نیست بلکه برای مطالعه در تاریخ تحوّل و تطوّر نثر فارسی، به ویژه نثر علمی در ماوراءالنهر مهم است. بدان گونه که از دیدگاه صرف و نحو و رسم الخط فارسی هم شایان دقت و توجه بسیار است.

هدایة نتیجه تعلّم علم طب و تجربیات بسیار و حاصل سال‌ها کار عملی و دقیق پزشکی استاد است که «تجربه و تحقیق» را اساس کار خود قرار داده است. کتاب دارای سه قسمت اساسی است. قسمت اول دارای پنجاه و یک باب در عناصر و امزجه و... قسمت دوم در بردارنده یکصد و سی باب در بیماری‌ها و معالجت آن‌ها از فرق سر تا ناخن پای، قسمت سوم دارای نوزده باب در حُمیات و انواع مختلف تب و... نثر آن از نوع نثرهای ساده قرن‌های چهارم و پنجم است خصوصاً در کتاب‌های علمی: لغات و الفاظ غالباً فارسی است؛ از مترادفات و صنایع لفظی استفاده نمی‌شود؛ ترکیبات و جملات عربی گاه به عنوان جمله معترضه دعایی، آیات و اخبار، تنها به اقتضای معنی، آن هم به کوتاهی و در نهایت ایجاز آورده می‌شود؛ درج امثال و اشعار عربی و فارسی، جز به ندرت معمول نیست؛ جمله‌ها غالباً کوتاه و مستقل است؛ تکرار الفاظ و افعال و... به فراوانی وجود دارد؛ تناسب بین لفظ و معنی رعایت می‌گردد؛ مهم‌تر از همه این‌که، لغات و اصطلاحات محلی در غالب نوشته‌های این دوران دیده می‌شود؛ خاصه آن چه ریخته قلم ماوراءالنهریان و اهل خراسان و مردمان

سیستان است.

این ویژگی از اختصاصات درخور توجه آن دوران است که اهل تحقیق کمتر متعرض آن شده‌اند. بیشترین این نوع اصطلاحات و واژه‌ها در فرهنگ‌ها ضبط نشده، زیرا جنبه محلی داشته است.

هدایة المتعلمین فی الطب به کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار و نادر مطلبی کاشانی نسخه برگردانی از روی نسخه کتابت ۴۷۸ ق به اندازه اصلی است که به یادگار برگزاری مجمع نسخه‌شناسی متون زبان فارسی به اهتمام مؤسسه ایران‌شناسی فرهنگستان علوم اتریش (وین، مهرماه ۱۳۸۷) از محلّ وجوه هدایی دکتر غلامرضا بُنابی چاپ و منتشر گردیده است. نسخه خطی یاد شده سابقاً از کتاب‌های فرهاد میرزای معتمدالدوله، پسر عباس میرزای نایب‌السلطنه بوده است که به دستور او نسخه را «تعمیر» و «متن و حاشیه» کرده بوده‌اند و به خطی نوشته شده که در قرن‌های سوم و چهارم و پنجم هجری متداول بوده است و ایرانی‌ها آن را از خط مغلی استخراج کرده بودند.

نسخه برگردان گفته شده ظاهراً نخستین نشریه از «گنجینه پزشکی ایرانی» است که زیر نظر ایرج افشار، محمود امیدسالار و دکتر غلامرضا بُنابی پا گرفته و می‌توان امیدوار و نیز شادمان بود که به تدریج کتاب‌های پزشکی خطی به زبان فارسی این‌گونه با نفاست و آبرومندی طبع و نشر گردد؛ اگرچه هزینه سنگین و وقت بسیار باید مصروف یک به یک این کتاب‌ها شود.

مقام هدایة المتعلمین در تاریخ پزشکی (صص ۱۶-۷): با این عنوان دکتر غلامرضا بُنابی، پزشک متخصص امروزی با داشتن اطلاعات پزشکی روزگانی و یاری گرفتن از دیگر متخصصان طب (ص ۱۶) به بررسی این کتاب پزشکی از قرن چهارم پرداخته و محتوای آن چنان توجه وی را به خود جلب کرده که در چند سال گذشته به طور مرتب مشغول خواندن و بررسی‌اش بوده و هست. علت این امر آن است که نامبرده از چندسال پیش درصدد یافتن علت بیماری و مرگ فردوسی بوده است و به راهنمایی دکتر امیدسالار با این کتاب آشنا شده و کار این آشنایی به بررسی دقیق کتاب انجامیده است. چاپ نسخه برگردان این نسخه هزار ساله نیز رهین لطف و نظر صائب این پزشک برجسته و ادب‌شناس ایران دوست (مقیم لس آنجلس و مدیر مجله دیابت به فارسی) است که خواستار و پشتیبان و بانی نشر بوده‌اند.

از نکته‌های مهم در نوشته دکتر بُنابی، مسئله «گردش خون» است (ص ۱۳):

«در تاریخ طب جدید، کشف گردش خون به نام ویلیام هاروی (۱۶۵۷ - ۱۵۷۸) پزشک انگلیسی ثبت شده است. ولی نخست حدود یکصدسال پیش از وی، پزشکی اسپانیایی به نام میشل سروتوس (۱۵۵۳ - ۱۵۱۱) آن را در کتاب خود آورده است و قبل از هر دوی این پزشکان فرنگی، ابن نفیس قرشی (۶۸۲ - ۶۰۷ ق، ۱۲۸۸ - ۱۲۱۰ م) پزشک سرشناس سوری گردش خون بزرگ و گردش خون ریوی را شرح داده بود. اما مهم‌تر از همه این‌ها، این که ظاهراً کاشف گردش خون، بخاری اخوینی بوده که متأسفانه تاکنون به دلیل عدم توجه

کافی به کتاب هدایه مبحث گردش خون – بخصوص گردش خون ریوی که در کتاب شرح داده شده – از نظر محققین و مورخین تاریخ علم، اعم از غربی و شرقی پنهان مانده است».

گزارش نسخه‌شناسی (صص ۳۷ - ۱۷): تاریخچه شناختن متن (Codicology) – هدایه سومین نسخه خطی تاریخ‌دار فارسی است. گزارش استاد افشار منحصراً حاوی مطالبی است مربوط به ضوابط نسخه‌شناسی تا مشخصات عمده و شیوه کار یکی از کاتبان ۹۵۰ سال قبل از پیش نظر نگرنده و خواننده گذرانده شود.

زمان کتابت نسخه: با توجه به محاسبه استاد درگذشته، مجتبی مینوی، تاریخ تألیف این کتاب پیش از سال ۳۷۳ ق است و این نسخه متعلق به سال ۴۷۸ ق است. در انجامه نسخه، تاریخ کتابت چنین ضبط شده است: «تَمَّ الْکِتَابُ بِعَوْنِ اللَّهِ وَ حَسَن تَوْفِيقِهِ عِنْدَ اِنْسِلَاخِ شَهْرِ رَبِيعِ الْاَوَّلِ مِنْ شَهْرِ سَنَةِ ثَمَانٍ وَ سَبْعِينَ وَ اَرْبَعِ مِائَةٍ».

خطوط به کار رفته در نسخه (ص ۱۹): استاد افشار خط متن را به شیوه نسخه آغازین می‌خواند و این همان‌گونه است که استاد مینوی آن را برگرفته از خط معقلی دانسته است (یعما، س ۳، ش ۱۲، اسفند ۱۳۳۹) عنوان کتاب به خط ثلث است (ص ۱) و عنوان فهرست به خط کوفی تحریردار (ص ۲).

یادآوری مهم این است که چون تصحیحی که قبلاً دکتر متینی از این کتاب منتشر کرده بود (۱۳۴۴) دارای فهرست‌های لغوی و اصطلاحی است، مراجعه کنندگان به چاپ نسخه برگردان می‌توانند کلمات و اصطلاحات مورد نیاز را در آن چاپ بیابند؛ بدین‌گونه که با مراجعه به شماره‌های مندرج در فهرست دکتر متینی که در حاشیه صفحات این چاپ میان [ ] آورده شده، به مطلوب خود برسند.

*

معرفی این نسخه عکسی طولانی‌تر از آن شد که ابتدا قصد کرده شده بود. بنابراین ویژگی‌های آوایی و لغوی کتاب را باید در گفتاری دیگر بررسی کرد. اما نکته‌ای که یادآوری آن در بایست به نظر می‌رسد این است که دکتر ثنابی در نوشته خود، ضمن بحث درباره بیماری قند (ص ۱۰) نام فارسی این بیماری را «بَرْمِیز» نقل کرده است.

در چاپ دکتر متینی (صص ۴۷۹ و ۶۹۴) این واژه به صورت «بَرْمِیز» ضبط گردیده است. «بَر» پیشوند است که با مصدر ساده میزیدن (= میختن، مشتن) به شکل «بَرْمِیزیدن» به کار رفته است. شاعر می‌گوید:

پلنگ اگر بگذرد مرد را، زبهر چه موش

بحیله‌ها برمیزد زبام و از دیوار

[اشعار پراکنده قدیمی‌ترین شعرای فارسی زبان... (لازار، ۱۳۴۱، ص ۵۵)، نیز فرهنگ مکنزی (۱۹۷۱، ص ۵۶)، فرهنگ سعیدی (قریب، ۱۳۷۴، ص ۵۶۷۴، ذیل میختن) و «پژوهش برخی از واژه‌ها در زبان تاجیکی»، مسعود قاسمی، نامه پژوهشگاه، (س ۳، صص ۵۹ و ۶۰) دیده شود.]

■ فهم جامعه مدرن (کتاب دوم): (چاپ یکم)

۱. دموکراسی در جوامع مدرن
پل لوییس، ترجمه حسن مرتضوی

۲. دولت در جوامع سرمایه‌داری پیشرفته
آنتونی مک‌گرو، ترجمه عباس مخبر

۳. فرهنگ سیاسی و جنبش‌های اجتماعی
آلن اسکات، ترجمه رامین کریمیان

۴. شهروندی و دولت و رفاه
دنیس رایلی، ترجمه ژایلا ابراهیمی

۵. فوردیسم و صنعت مدرن
جان آلن، ترجمه محمود متحد

■ حافظ (چاپ یکم)

تصحیح تازه‌ای از نسخه‌ی ۸۲۷ ه.ق. (خلخالی)
به کوشش بهرام اشتری

■ پیدایش انسان (چاپ یکم)

یوزف رایش هلف، ترجمه سلامت رنجبر

■ هزاره کدام کس؟ آن‌ها یا ما؟ (چاپ یکم)
دانیل سینگر، ترجمه اکبر معصوم‌بیگی

■ معنای زندگی (چاپ یکم)

تری ایگلتن، ترجمه عباس مخبر

■ دکارت و فلسفه ذهن (چاپ یکم)
جان کاتینگ‌هم، ترجمه اکبر معصوم‌بیگی

■ بایگانی وتن (چاپ یکم)

(دو جستار در جامعه‌شناسی تاریخی عکاسی)
آلن سکولا، ترجمه مهران مهاجر

■ آقای پروست (چاپ یکم)

سلسلت البار، ترجمه مینوحسینی، شهرزاد ماکویی

■ کارگل (چاپ یکم)

ایوان کلیما، ترجمه فروغ پور یآوری

■ دیوان و قشون در عصر صفوی (چاپ یکم)
ویلم فلور، ترجمه کاظم فیروزمند

دفتر نشر: خیابان ایوریحان، روانمهر، شماره ۱۹، تلفن: ۶۶۴۳۱۵۵، فاکس: ۶۶۹۷۴۸۸۴
فروشگاه: خیابان انقلاب، بین فروردین و اردیبهشت، شماره ۱۳۴۰، تلفن: ۶۶۴۶۰۹۲۲، ۶۶۴۶۳۳۳
www.agahbookshop.ir info@agahpub.ir